

Ivana Dukčević

UMETNOST
PUTOVANJA
II

2022

„Putnici nikad ne pomisle da su stranci“
Mejson Kuli (Mason Cooley)

Uvod

Bilo mi je oko trinaest godina kada su baka i deda iz donjeg dela starinske vitrine izvadili veliku kesu prepunu poštanskih marki, još neodplepljenih sa isečenih delova požutelih koverata: „Znaš li šta je filatelija, hoćeš li da skupljaš marke?“ Uronivši u kesu kao u nekakvu vreću s blagom, otkrila sam markice s početka XX veka - iz Austrije, Švedske, Rumunije, Mađarske i Južne Amerike, i nešto mlađe koje su nosile poštanski pečat Nemačke iz perioda Trećeg Rajha. Jedna od serija bila je iz 1939. godine, sa portretom Hitlera iz profila i natpisom „*Böhmen und Mähren, Cechy a Morava*“¹, iz vremena kada je tokom svojih osvajačkih pohoda Trećem Rajhu pripojio Češku - Bohemiju i Moravsku. Pažnju su privukle i markice iz perioda velike inflacije u Nemačkoj - s kraja 1920-ih, u vrednosti tadašnjih sto hiljada nemačkih maraka čija je nova nominacija „*100 Tausend Dienstmarke*“, pečatirana debelim, crnim slovima preko prethodnog iznosa. U vreći s markicama nije bilo samo evropskih. Iz perioda sredine XX veka, datirale su poštanske marke nekadašnje afričke kolonije Tanganjike - danas Tanzanije, Centralnoafričke i Južnoafričke Republike, Ujedinjenih Arapskih Emirata, Kuvajta, Indije - sa likom Gandija i Nehrua, pakistanske,

1 Bohemija, Moravska i Češka.

ali i tajlandske iz 1950-ih, sa tadašnjim mladim kraljem iz perioda njegovog ustoličenja 1946. godine, kada je Sijam promenio naziv i postao Tajland, vladarem koji je preminuo 2016. godine. Jedan broj markica bio je iz Irana - sa likom poslednjeg šaha Reze Pahlavija, zatim iz Iraka, sa Kube, iz Kolumbije i iz Indonezije, ali i iz Egipta pre revolucije 1952, kada je svrgnuta kraljevska dinastija. Markice s natpisom „*Correo Aereo Republica de Panama*“², sa slikama panamskog kanala i likom čuvenog kolumbijskog generala Estebana Huertasa, kojem se pripisuju zasluge za sticanje nezavisnosti Paname, bile su nalepljene na nekoliko pisama koje su moja mama i njena cimerka Flora sa međunarodnih postdiplomskih studija u Hagu početkom 1960-ih, neko vreme razmenjivale nakon povratka svojim kućama. Za Panamu sam kao dete prvi put čula zbog Flore. U sećanju mi je ostala visoka, vitka, elegantna Latinoamerikan-ka, širokog osmeha i frizure nalik onoj Mardž Simpson iz crtanog filma, koja je tokom mog ranog detinjstva jednom posetila Beograd. Još pre velikih ratova, članovi moje familije putovali su, selili se i ponekad vraćali. Od malena, znala sam da već generacijama žive po svetu, i da su moji roditelji među retkima koji su ostali u Beogradu. Ipak, rodbina na svim meridijanima koja je tokom svojih poseta svet donosila u Beograd - i koju smo povremeno posećivali - možda je učinila da mesto gde živim postane premaleno i da vrlo rano krenem da putujem. Ili je tako bilo zapisano, u zvezdama.

2 Avionska pošta Republike Paname.

*

Za nastanak moje druge knjige putopisa zahvalnost dugujem: direktoru marketinga portugalske nacionalne avio-kompanije TAP Portugal za jugoistočnu Evropu, gospodinu Peteru Szolnoku; izvršnoj direktorki Turističke organizacije Madeire, Sandri Guveji (Sandra Gouveia), direktoru Turkish Airlines u Srbiji, gospodinu Mehmetu Alagozu; vlasniku agencije Manga Trip, Milošu Jakovljeviću; Grčkoj nacionalnoj turističkoj organizaciji i bordu Turističke organizacije Atike i grada Atine; nekadašnjoj Ambasadi Jugoslavije u Libanu i ambasadoru Bogdanu Isoskom; mojoj prijateljici i kolegici Vesni Vidaković, koja mi je kao prevodilac s španskog i portugalskog pomogla u vezi s nedoumicama oko pravilnog transkribovanja portugalskih i španskih naziva na srpski jezik; Draganu Simiću, ornitologu koji je pomogao da latinske nazive nedovoljno poznatih ptica prevedem na srpski. Najviše od svih, zahvalnost dugujem mojim saputnicima sa kojima sam delila lepotu pejzaža i raznolikih kultura, i koji će se čitajući ovu knjigu prisetiti naših zajedničkih putovanja.

MAROKO

U zemlji Berbera - Visoki Atlas i pustinja Sahara

Sa vrha ravnog krova jednog od ružičastih, marakeških rijada - tradicionalnih marokanskih kuća u samom srcu medine³, oivičenog špicastim cik-cak stubićima nalik majušnim zidinama i ukrašenog velikim saksijama raznobojnih, cvetnih bugenvilija, oko pola sedam ujutro posmatrala sam kasni, oktobarski izlazak sunca. Jarko, purpurno-crveno nebo nad Marakešom u praskozorje, stopilo se sa zidinama „crvenog grada“, s kućama od pečene zemlje zagasito-crvene boje, pravougaonim minaretima i jednom od nekoliko marokanskih kraljevskih palata preko puta, s druge strane trga. Sklad nijansi između crvene i purpurne, remete jedino zelena, visoka i vitka stabla palmi sa krošnjama nalik rasperjanim krilima velikog noja i snežni vrhovi planinskog masiva Atlas, u daljini. Nakon što smo prethodnog dana tek pristigli u Maroko, u cik zore pakujemo rančeve s najpotrebnijim stvarima iz tek raspakovanih kofera i krećemo na istok - ka granici sa Alžirom, na dvodnevni izlet u pustinju.

Iako prava pustinja sa peščanim dinama počinje skoro sedamsto kilometara istočno i severoistočno od Marakeša, kod Merzuge do koje se drumom putuje i do dva dana, krenuli smo u posetu njenom kilometarski dvostruko bližem delu, nadomak gradića Zagore. I Merzuga na severu, i Zagora nešto južnije, udaljeni su oko trideset kilometara od granice sa Alžirom s

3 Medina – utvrđeni deo grada, u arapskim zemljama severne Afrike.

Zidine Marakeša

kojim Maroko zbog političkih nesuglasica u vezi sa teritorijom Zapadne Sahare nema diplomatske odnose, te su granice između ove dve države zatvorene. Jedan deo istočnog Maroka čini pretežno kamenita pustinja. Dug put do oboda pustinje vodi preko venca Visokog Atlasa - zelenih planina severozapadne Afrike, sa šumama borova i eukaliptusa u nižim, zapadnim delovima. Usponom, iz pejzaža postepeno nestaje drveće i beživotna, maslinasto-siva zemlja preovlađuje krajolikom. Smešten između venaca Srednjeg i Anti-Atlasa, Visoki Atlas jedan je od tri planinska masiva koji prate istočne granice Maroka i prave nevidljivu granicu između Atlantika i plodnih ravnica na zapadu i pustinjskih pejzaža na istoku.

Masiv Visokog Atlasa, sa drugim najvišim vrhom Afrike nakon Kilimandžara, po imenu Tubkal (4165 m), nalazi se u sre-

dišnjem delu Maroka i čuven je po serpentinama na najvišem planinskom prevoju simpatičnog naziva berberskog porekla - Tizi n' Tička. Godine 1942, poslednji berberski lav u Maroku usmrćen je upravo u ovom delu zemlje. Time je neslavno okončano njegovo istrebljenje na severu Afrike započeto još u periodu Rimskog carstva - za potrebe borbe gladijatora sa životinjama, u rimskom Koloseumu. Osim vidikovca sa kojeg pogled puca na vijigavu planinsku magistralu i gole sivo-maslinaste vrhove masiva, nekoliko kilometara od prevoja nalazi se i odmorište istog naziva sa kafanom i suvenirnicom, gde se turisti slikaju pored natpisa: *Tizi n' Tichka, 2260 m.*

Nakon nekoliko sati vožnje duž planinskih predela, put postepeno počinje da se spušta, a pejzaž da sve više liči na pustinjski. U početku tek stidljivo, sa vegetacijom zelenih kaktusa na jarkoj smeđe-crvenoj zemlji i polupresahlim potocima na čijim obalama lokalne Berberke peru čilime i tuku rublje o stene, kao o prakljače, kako bi istisnule prašinu i prljavštinu. Većinu stanovništva u ovom delu zemlje vekovima čine Berberi - prastanovnici severne Afrike. Od ukupno 33,5 miliona stanovnika Maroka, dvanaest miliona Berbera danas čine nešto više od trećine populacije, zbog čega je početkom XXI veka berberski jezik postao drugi zvanični jezik Maroka, osim arapskog. Osim što su tamnije puti, lokalni Berberi se od Arapa na prvi pogled razlikuju po odeći koja je šarenija i često jarkih boja, dugim kaftanima sa šiljatom kapuljačom - sastavnim delom odeće muškaraca.

Nakon još dva sata vožnje dalje ka istoku - u smeru pustinje, stižemo u Urzazat (*Ourzazate*), mesto sa velikom kazbom Taurit (*Taourit*). Gradić na nadmorskoj visini od

1135 metara koji nazivaju i „kapijom pustinje“, nekadašnje je mesto utvrđenja imućnog berberskog domaćina. Kazbe - utvrđeni gradovi na brdu, u ovom delu Maroka prilično su uobičajeni. Tokom proteklih vekova, služili su kao stanice karavana na putu za pustinju, gde su - nalik azijskim karavan-sarajima - putnici namernici i trgovci mogli da zastanu i okrepe se pre nastavka putovanja. U predgrađu Urzazata, na brisanom prostoru kraj magistrale nalazi se jedan od dva velika, filmska studija, gde su u zatvorenom prostoru i u okolini snimani čuveni holivudski blokbasteri kao Lorens od Arabije, zatim Asteriks i Obeliks - epizoda sa Kleopatom, Čaj u Sahari, Gladijator, film iz serijala o Džejsmu Bondu (*The Living Daylights*), Vavilon i drugi. Preko puta kazbe, u samom gradu nalazi se neveliki Muzej filma.

Još dalje ka istoku i pustinji, spustom niz brdoviti okerasto-smeđi krajolik čije kamene formacije podsećaju na stepenaste, višeslojne kružne vulkane popločane na vrhu - ili na tortu od palačinki nejednakih ivica gde se veličina svake od njih idući ka vrhu postepeno sužava - stižemo u dolinu reke Draa. Odjednom, pejzaž se ponovo menja i beživotne oštre ivice tamno-sivih stena u pozadini dopunjuju nepregledne plantaže urmi u središtu širokog klanca, a palme u čijim krošnjama rastu, nižu se gusto raspoređene neposredno uz rečni tok. Nadomak sedišta marokanskih plantaža datula, u gradiću Agdezu (*Agdz*) na lokalnoj pijaci po ceni od tri evra kupili smo kilogram svežih, veličine šljive. Zlačano-smeđe, neobično mesnate, mekane i sveže - najbolje urme Maroka prilično su krupne u odnosu na većinu onih koje verovatno nedeljama iz ovih krajeva putuju do Evrope i dospevaju u

Najveće plantaže urmi, kod Agdeza

samoposluge. Iako, u zemlji postoji nekoliko veličina i sorti ovog južnog voća.

Nakon sat vremena vožnje dolinom zelene reke Draa, u rano predvečerje stižemo u Zagoru. Na obodu gradića, nadomak tradicionalnih kuća nalik okerastim tvrđavicama ispred kojih lokalna deca u peščanoj prašini igraju fudbal, zastajemo kod radnje sa tekstilom i kupujemo marame koje nam prodavac, Berberin, odmah namešta na način kako ih oni i Tuarezi nose u karavanima, kroz pustinju. Gledamo jedni druge i smejemo se - izgledamo kao naturščici, statisti u pustinjskom filmu. Vraćamo se u kombi koji se nakon još najviše tri ili četiri kilometra puta koji izgleda kao da ne vodi nikud, zaustavlja kraj oboda pustinje, na mestu gde nas, sedeći nezainteresovano kraj puta, bezizražajnog izraza lica, čekaju

sasvim drugačija prevozna sredstva. Uzimamo rančeve i čekamo da nas Berberi rasporede dodelivši svakome po kamilu i sedamo na pustinjske lađe koje nas nakon nešto manje od sat vremena lelujanja najzad dovode do konačnog odredišta.

Dvadesetogodišnji Mohamed, Berberin kovrdžave kose, dečačkog lica i krupnih očiju, jedan je od nekoliko zaduženih za našu grupu od deset ljudi, i ovaj posao radi već dugo. Njegova porodica živi nomadskim životom generacijama, zbog čega Mohamed ima završena samo tri razreda škole. Školu je učio na arapskom jeziku, nekoliko godina pre nego što će 2011. berberski (*amazigh*, tj. *tamazight*) i zvanično postati drugi službeni jezik Maroka i na taj način 2015. godine ući u školski program. Za ono čime želi da se bavi, smatra da mu više od tri razreda škole nije neophodno. Ipak, Mohamed ima Instagram profil na koji brižljivo postavlja svoje fotografije - one koje su napravili mnogobrojni stranci boraveći u kampu u kojem radi, u pustinji. Mohamedova indigo plava galabija i marama jarke ciklama boje kao dodatak haljetku, čine savršen kontrast svetlookerastim bojama saharskih dina. Rahmon, mužjak kamile, njegov saputnik kojeg on povremeno nežno grli i tapše⁴, zajedno sa još desetak životinja u karavanu preneli su nas, sve sa stvarima, od magistralnog puta nadomak gradića Zagore, gde se naš kombi zaustavio, do baznog kampa u pustinji. Sat vremena njihanja i lelujanja, uz prolaznu upalu mišića prepona, deo su folklora koji nude turistima pri dolasku u kamp u rano predvečerje i narednog jutra, pri povratku na magistralni put.

4 Za jahanje se koriste mužjaci, a ne ženke kamile.

Nadomak Zagore, u delu kamenite pustinje postoji tek nekoliko velikih pešćanih dina gde su preduzimljivi lokalci postavili dva bazna kampa sa šatorima i zaposlili nomade - marokanske Berbere - da budu domaćini turistima. Posetioci u kampu odsedaju najčešće jednu noć, nakon čega se vraćaju nazad, u civilizaciju. U krugu kampa nalazi se tridesetak prostраниh, od zemlje neznatno izdignutih šatora sa čvrstim, drvenim podom nalik bungalovima, improvizovanim vratima, jednostavnim krevetima i prekidačem za sijalicu koja visi na žici unutar najvišeg dela šatora. U središnjem delu kampa između dva reda šatora, na pesku potpuno prekrivenom tepisima, poređani su veliki šareni jastuci za divanjenje i niski drveni stočići, kao stvoreni za ispijanje kafe i marokanskog čaja sa listovima sveže nane. U večernjim satima, kada potpuni mrak zavlada ovim prostorima i jedino svetlo čini jato zvezda na nebu, Berberi u središtu kampa zapale logorsku vatru i, uz tradicionalne instrumente i zvuke bubnjeva, pevaju berberske pesme. Odzvanjanje berberske muzike zvuči setno u daljini, sa vrha pešćane dine gde smo se hrabro i po mrklom mraku uputili nešto pre ponoći, gazeći po dubokom pesku ka jedinom izvoru svetlosti - obrisima kamenitih vrhova pešćanih dina koje je polunesec obasjavao. Uspon po izuzetno strmom terenu - gde dubina peska drastično usporava hod i ulazi u obuću, prilično je zahtevan i mnogi odustanu. Ovaj poduhvat ponovili smo i oko pola sedam ujutro, kako bismo sa vrha susedne, nešto više i strmije dine posmatrali izlazak sunca nad obodima Sahare i naš kamp u podnožju. Iako se činilo da je kameniti vrh dine tu, ispred nas, strmu kosinu samo dvoje od nas desetak uspeo je da savlada. Ni

jaka volja nije bila dovoljna za dubok pesak koji je svakim novim korakom punio patike, uranjao ih još dublje i vraćao već pređene korake unazad. Izuvanje nije pomoglo - ni bosa stopala nisu uspevala.

Osim tridesetak šatora poređanih paralelno u dva reda - jedni naspram drugih, završetak pustinjskog kampa u obliku potkovice poprečno zatvaraju dva veća šatora - najveći, sa stolovima za obedovanje, i nešto manji - sa udobnim jastucima na kojim spavaju Berberi. Na ulazu u njihov šator, nalazi se jedino mesto u kampu (i kilometrima u krug), sa produžnim kablom i četiri utičnice gde mogu da se napune baterije fotoaparata i telefona svih pedesetak turista i deset Berbera, koji svake večeri borave na ovom mestu. Na izlazu iz kampa je veliki šator sa lavaboima, toaletima i prostorijama za tuširanje, koji je podeljen paravanom na muški i ženski deo. Kada neposredno pre ponoći berberska muzika utihne i logorska vatra se ugasi, noć u kampu je tiha i zvezdana. U početku je topla, zatim postaje prohladna. Kako noć odmiče, umesto tankog čaršafa, još dva dodatna ćebeta su potaman. Kao tinejdžerka, u Beogradu sam nekoliko puta posetila tada devedesetogodišnju Ljubu, nekadašnju drugaricu moje tada već pokojne bake Olge. Bistar um, dobro zdravlje i njen neverovatno bogat život, uvek su me odvodili daleko. Ljuba se nije udavala i nije imala dece. Penzionerske dane, odlučila je da troši na putovanja - ona daleka. Jednom sam je pitala koje putovanje pamti: „Rano jutro nakon noći provedene u velikom šatoru, u podnožju Kilimandžara... pogled na snežni vrh najviše planine Afrike u daljini, iz podnožja travnate savane kojom su graciozno hodale žirafe“. Ova posve drugačija

Afrika u kojoj sam se našla, nadomak Visokog Atlasa - drugih po redu najviših planina Crnog kontinenta - na tren me je vratila na davnu priču gospođe Ljube.

Između padina Visokog Atlasa na istoku i oboda pretežno kamenite pustinje u Zagori, nalazi se nekoliko veoma bajkovitih ksarova – okerastih utvrđenja na brdu sa kazbom, selima s kućama od pečenog blata kraj kojih najčešće protiču polupresahle reke. Jedan od njih i verovatno najčuveniji u Maroku je ksar Ait Ben Hadu (*Ksar Aït Ben Haddou*), nastao na mestu srednjovekovnog rudnika soli. U novije vreme, Ait Ben Hadu je poslužio kao scenografija mnogobrojnim, najviše holivudskim filmovima, te su ostaci kulisa „Lorensa od Arabije“ sa Piterom O’Tulom u glavnoj ulozi, još uvek netaknuti. Kada je 1987. godine ksar proglašen delom Uneskove svetske kulturne baštine, scenografije potonjih filmova snimanih na ovom mestu morale su po završetku biti demontirane i uklonjene. Od poznatijih blokbastera, na ovom mestu snimljen je „Gladijator“ sa Raselom Krouom, kao i „Igra prestola“.

Još jedan simpatični Mohamed, izuzetno visok, vitak Berberin u ranim tridesetim, crta lica ljudi podsaharske Afrike, širokog osmeha i još šireg oboda slamnatog šešira i u svetloj galabiji do zemlje, poveo nas je preko mosta korita presahle reke, uzbrdo u razgledanje brda sa kсарom gde u jednoj od kuća kazbe živi njegova porodica - jedna od samo osam preostalih berberskih familija ovog sela. Pohvalio se da je bio jedan od mnogobrojnih statista u „Igri prestola“ koje su činili lokalci, i pokazao fotografije sa snimanja na svom telefonu. Kada je čuo da će biti pomenut na stranicama knjige, pala je

odluka da se zajedno slikamo. Iako mu je vođenje kroz ksar bilo unapred plaćeno, pri izlasku iz njihove kuće u koju nas je njen sin poveo, Mohamedova majka - simpatična starija žena odevena u šareni čador, ispružila je ruku očekujući od nas dodatni bakšiš. U Maroku, više nego u bilo kojoj arapskoj državi, bakšiš traže i od turista očekuju za bukvalno svaku sitnicu: za rukom pokazan pravac odrednice koja vas zanima; za radnju koju ste hteli; za fotografisanje njihove kuće, robe u radnji ili njih samih; bilo da su tek u prolazu pored vas, ili odeveni u tradicionalnu nošnju za slikanje, lokalci u Maroku gotovo svaki kadar žele da naplate. Jednom prilikom u Fesu, klinci u medini pokušali su da nas ubede da je fotografisanje džamije zabranjeno - a nije. Ipak, ovo smo kasnije razumeli kao verovatni rezultat zabune u vezi sa poznatom zabranom koja važi u Maroku, kao malo gde u muslimanskom svetu, o tome da je ulazak u džamije u ovoj zemlji (osim jedne - u Kazablanki), zabranjen strancima - hrišćanima. Na povratku iz pustinje u Marakeš, pri prelasku Visokog Atlasa u jednoj od lokalnih kafanica na planinskim odmorištima sa panoramskim vidicima često snežnih vrhova, uživali smo u ukusu i mirisu Marokancima najdražeg čaja sa listovima sveže nane.

Marakeš - pripovedači iz crvenog grada

Pri pomenu reči „Maroko“, većina obično prvo pomisli na Marakeš, četvrti najveći grad u zemlji i jednu od turističkih prestonica. Osnovan u XI veku od strane Almoravida i pro-